

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא

חלק א: תקופת ההתגבשות (1916–1926)

	פרק ראשון: איגוד הסופרים והעיתונאים היהודים בוורשה
17	בשנותיו הראשונות – היבטים מקצועיים ופוליטיים
32	פרק שני: הנצחתו של י"ל פרץ – מחלוקת מתמשכת
39	פרק שלישי: קבוצות ספרותיות מודרניסטיות, פרסומיהן והפולמוס סביבן
52	פרק רביעי: 'התאחדות הבלטריסטים' ויצחק מאיר וייסנברג

חלק ב: המרכז הוורשאי בשיאו

61	פרק חמישי: החטיבה היהודית של סינדיקט העיתונאים בוורשה
	פרק שישי: ספרות יידיש – חברה שוות זכויות בארגון
70	הסופרים הבין-לאומי 'פא"ן'
	פרק שביעי: 'פא"ן-קלוב' של סופרי יידיש
80	ותרומתו לחיים הספרותיים בוורשה
93	פרק שמיני: העיתונות הסנסציונית היהודית, ספרות ה'שונד' והמלחמה בהן
115	פרק תשיעי: ורשה – מוסקווה – ניו יורק: למי הבכורה?

חלק ג: מוקדי פעילות ומתיחות בחיים הספרותיים בוורשה

129	פרק עשירי: המרכז הוורשאי בעיני עצמו
142	פרק אחד עשר: ספרות ועיתונות עברית בוורשה
160	פרק שנים עשר: עיתונות וספרות יהודית בפולנית והפולמוסים סביבן
178	פרק שלושה עשר: מקומה של הספרות היפה בציבור האורתודוקסי
	פרק ארבעה עשר: מערכת הקשרים בין סופרים, עורכי עיתונים
187	ועיתונאים

- 194 פרק חמישה עשר: תנאי הקיום החומריים של הסופרים והעיתונאים היהודים
- 204 פרק שישה עשר: המשבר בשוק הספרים
- 216 פרק שבעה עשר: סופרים צעירים, נשים סופרות ומקומם בסביבה הספרותית
- 226 פרק שמונה עשר: הפוליטיזציה של הסביבה הספרותית וניסיונות השתלטות השמאל הרדיקלי על איגוד הסופרים והעיתונאים

חלק ד: סופרים ועיתונאים לנוכח ימי משבר (1933–1939)

- 243 פרק תשעה עשר: היחסים בין סופרים פולנים וסופרים יהודים
- 252 פרק עשרים: שינויים ותמורות בסביבה הספרותית בוורשה בשנים 1936–1939
- 262 פרק עשרים ואחד: תגובות סופרים ועיתונאים למתרחש בגרמניה (1933–1939)
- 277 פרק עשרים ושניים: מודעותם של סופרים ועיתונאים להתרחשויות בהווה ובעתיד
- 290 פרק עשרים ושלושה: העיתונות היהודית בוורשה בימי המלחמה הראשונים

חלק ה: שנים של חורבן וזיכרון

- 297 פרק עשרים וארבעה: אחריתו של המרכז – סופרים ועיתונאים פליטים
- 304 פרק עשרים וחמישה: הסביבה הספרותית בגטו ורשה
- 315 פרק עשרים ושישה: 'טלומצקה 13' בזיכרונות ובספרות היפה
- 320 אחרית דבר
- 324 נספח: רשימת יושבי הראש של איגוד הסופרים והעיתונאים היהודים בוורשה
- 325 מפתח המקורות הארכיוניים, העיתוניים והביבליוגרפיה
- 338 מפתח העניינים
- 345 מפתח הכותרים
- 351 מפתח האישים
- 361 מפתח המקומות

פתח דבר

דמויות מן העבר ניצבות לפני עיניי,
חובעות ממני. יודע אתה עלינו –
אומרות הן – יכול אתה לבנות
אותנו מחדש (יצחק בשביס־זינגר).

הרבה כבר נכתב ומן הסתם עוד עתיד להיכתב על מקומה וחשיבותה של יהדות פולין, הקהילה הדומיננטית ביהדות אשכנז במשך מאות שנים. אוספים ארכיוניים עשירים, עיתונים וכתבי עת מקוריים, עדויות, זיכרונות, ספרות יפה, מאות ספרי יזכור ומחקרים מדעיים, שראשיתם עוד בפולין עצמה בעשורים הראשונים של המאה העשרים, מאפשרים לכל תאב דעת לחשוף ולשחזר היבטים שונים בחיי יהודי פולין בתקופות השונות.

עיקר תשומת הלב המחקרית ניתנה להתפתחויות בתחום הארגון הקהילתי והיצירה הרוחנית ולתמורות המפליגות בסדרי החיים, אשר פתחו ועודדו אפיקי מחשבה לקראת הבנה חדשה של מהות הקיום היהודי ומציאת פתרונות אפשריים למצוקותיו. היצירה הספרותית המודרנית שנכתבה בפולין מאז שנות השמונים של המאה התשע עשרה זכתה אף היא להתייחסות מחקרית, אך בנוגע למרכז עול הימים שנוצר בוורשה דלותו של החומר העיוני שבידינו בולטת לעין; וכבר עמד על כך לא פעם פרופ' חנא שמרוק ז"ל. על אחת כמה וכמה אמורים הדברים ביחס להיבט ההיסטוריו־חברתי של החיים הספרותיים, שנדחק לשולי המחקר הספרותי וזכה להתייחסויות שטחיות בלבד.

בחיבור זה אני מבקש לחשוף לראשונה ובאופן המקיף ביותר את החיים הספרותיים השוקקים של היהודים בבירת פולין מאז 1918 ועד לשילוחם של אחרוני הסופרים אל מותם בקיץ 1942.

לשם הבהרת משמעות המושג חיים ספרותיים בהקשרו של ספר זה יצוין כי כבר מאמצע המאה התשע עשרה, עם הופעתן של ספרות ועיתונות יהודיות מודרניות במזרח אירופה (בעברית, ביידיש ובלשונות אחרות) נתקיימו בין השתיים קשרי גומלין הדוקים. העיתונות היהודית מראשיתה התהדרה בשמותיהם של סופרים מפורסמים שכתבו בה; ואילו הסופרים ראו בהדפסת יצירותיהם בעיתון אמצעי המוני ויעיל להעברת מסריהם ולפרסום. בתחילה היו הקשרים מבוססים על שותפות רעיונית משכילית ועל מטרה משותפת, הפצת דעת בקרב ההמון, שלמענה מוכנים

היו הנוגעים בדבר להקריב את הרווח החומרי. כמו כן יש לזכור כי בקרב היהודים נמצאו אז (וגם מאוחר יותר) עיתונאים מעטים בלבד בעלי הכשרה מקצועית רשמית, כך שסופרים רבים עסקו בכתיבה עיתונאית וכותבים רבים בעיתונים שלחו ידם גם בכתיבה ספרותית. עם חלוף השנים הומר האידאל המשותף בהתקשרות עסקית שרווח כלכלי בצדה וזו יצרה במידה רבה תלות של סופרים בעורכי העיתונים. לחלופין היו גם התקשרויות על בסיס אידאולוגי ולמען השגת מטרות פוליטיות-מפלגתיות. עורכי עיתונים ומוציאים לאור שאפו להביא את המילה הכתובה למספר גדול ככל האפשר של קוראים (לעתים גם על חשבון איכותה של אותה מילה).

על פי גישתו של פרופ' שמרוק המחקר דלהלן מתייחס לשלוש הלשונות שהיו שגורות בפהם של יהודי פולין. הלשון המדוברת ביותר בקרב יהודי פולין הייתה ללא ספק יידיש, אם כי במהלך התקופה הנדונה חל כרסום במעמדה לטובת הפולנית, שהשימוש בה הלך וגבר. הדיבור והיצירה הספרותית בעברית נמצאו כל אותה עת בנסיגה, חרף קיומה של מערכת חינוך עברית גדולה ומסועפת.

הציר המרכזי שסביבו נעו החיים הספרותיים היהודיים בוורשה היה איגוד הסופרים והעיתונאים היהודים שנוסד בעיר בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה. למרות המסגרת המוגדרת לכאורה של איגוד מקצועי מדובר היה במוסד שמילא פונקצייה חברתית-תרבותית ממדרגה ראשונה, ואילו בתחום המקצועי היו הישגיו צנועים בהרבה. בניגוד לבתי קפה ספרותיים, מועדונים סגורים וסלונים ספרותיים, שבהם נהגו להיפגש חברות סגורות של סופרים ואמנים, מוסד זה היה פתוח לפני כל סופר ועיתונאי, שחקן, אמן, מורה ושוחר תרבות, מקומי או אורח. אולם האיגוד היה לזירת ויכוחים סוערים על אופייה ועל עתידה של ספרות יידיש המודרנית. שם בא לידי ביטוי פער הדורות הספרותיים, ושם השתקפו למעשה תווי פניה המשתנים של הסביבה הספרותית היהודית בוורשה.

חלקי הספר השונים מציגים תהליכים, תופעות ואירועים בחיים הספרותיים היהודיים על רקע המציאות ההיסטורית המשתנה. כל אלה פרוסים, כאמור, על פני למעלה מעשרים שנה. נושאים מסוימים הנדונים בספר מתמשכים כמעט על פני כל התקופה, ולעומתם אחרים ממוקדים יותר מבחינת הזמן; על כן נמצא שאין חפיפה בין חלוקתו האפשרית של הספר על פי עיקרון כרונולוגי לחלוקתו על פי סדר ענייני. כדי לעשות את תוכן הספר נגיש וברור יותר העדפתי את החלוקה העניינית, שיש בה לשקף רק מקצת החלוקה הכרונולוגית.

בבסיסו של ספר זה עומדת עבודת דוקטור שנכתבה בהדרכת מורי ורבותי הפרופסורים חנא שמרוק ז"ל ועזרא מנדלסון יב"ל. הידע הרב ששאבתי משני אישים אלה פתח לפניי – יליד הארץ הנטול כל קשר ישיר לפולין – עולם עשיר, מרתק ורבגוני, אשר שישה עשורים בלבד חלפו מאז קם עליו הכורח, ומעטים מדי מודעים לחשיבותו ולמשקלו הסגולי בתולדות עמנו. מאז הגשת העבודה בשנת תשנ"ה ועד היום ניתוספו מקורות מידע חדשים – תעודות שנתגלו במרוצת הזמן, כתבי עת אבודים ומחקרים מדעיים חדשים – וכן הערות והארות של מורים וחברים, אשר אפשרו את עדכון המחקר ואת השלמתו.

מבוא

א. לבירור המושג 'מרכז ספרותי' בהקשרו היהודי

בפתחו של דיון בנושא 'מרכז הספרות והעיתונות היהודית בוורשה' ראוי שאברר את מהות המושג מרכז בתולדות עם ישראל ואעמוד על התנאים הנדרשים לקיומו של מרכז ספרותי.

כהוגה רעיון האוטונומיה התרבותית וכמי שביקש לחדש בהיסטוריוגרפיה היהודית את התפיסה הסוציולוגית קבע שמעון דובנוב, כי חלוקת התקופות בתולדות ישראל צריכה להתבסס על 'סימנים ציבוריים לאומיים', שהם 'הסביבה ההיסטורית שבה חי העם בזמנים שונים וההגמוניה של חלק מסוים מחלקי העם באחד המרכזים הלאומיים המתחלפים'.¹ לפי גישת דובנוב מאז חורבן בית שני ואבדן המרכז המדיני היהודי עברה ההגמוניה בחיי האומה לשורה של מרכזים מתחלפים, ששאבו את כוחם ממעמד התרבותי ומשיעור קומתם של מנהיגיהם (הרוחניים) בהשוואה למנהיגי קהילות אחרות: 'לאומה הפזורה קם ככל תקופה ותקופה מרכז עיקרי אחד, ולפעמים גם שני מרכזים, שבתוקף שלטונם האוטונומי ותרבותם הגבוהה הם ראשי המדברים בתפוצות ישראל בדורותיהם'.² כך, דרך משל, הביא גידולם של יישובי היהודים באירופה בראשית ימי הביניים למעבר ההגמוניה הלאומית מן המזרח למערב. באירופה עצמה עברה ההגמוניה מספרד הערבית לספרד הנוצרית, משם לצרפת, ואחר כך לנסיכויות גרמניה. בעת החדשה נמצאה ההגמוניה, לדברי דובנוב, בשני מרכזים במקביל: בגרמניה, או ליתר דיוק בקהילות פרוסיה, ובפולין. בסוף המאה התשע עשרה החלו הללו לאבד את מעמדם לטובת המרכזים המתהווים בארצות הברית של אמריקה ובארץ ישראל.

אם כן, אחד הקריטריונים שלפיו נאמד 'מרכז לאומי' הוא 'תרבותו הגבוהה' בלשונו של דובנוב; ומכאן השאלה, מהן אמות המידה שעל פיהן נקבע 'גובה התרבות' המקנה לקיבוץ מסוים מעמד של 'מרכז תרבותי', ולענייננו כאן – 'מרכז ספרותי'?

על סמך מחקרים שונים בתחומי ההיסטוריה והסוציולוגיה של הספרות³ ניתן

1 שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, א, תל אביב תשי"ח, 6-7.

2 שם, 7.

3 רובר אסקרפיט, ספרות וספרים, תל אביב 1970; שביט תשמ"ג, 15-27 ובגוף הספר; איתמר אבן-זהר, 'הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי', הספרות 4 (1973), 427-440; פטרסון

לומר, כי כדי לזהות מקום כלשהו כמרכז ספרותי צריכים להתקיים בו שישה תנאים אלה או מרביתם: (א) מרחב גאוגרפי מוגדר, שממנו נובעת 'תקשורת ספרותית' בין קבוצת סופרים מוכרת ובעלת מודעות עצמית ברורה הפונה לנמענים על פי 'צופן, או לעתים, תת-צופן משותף'⁴ (לשון, או מסר רעיוני); (ב) הימצאותה של קבוצת משנה של סופרים המושפעים מן הראשונים ומהווים דור המשך; (ג) פרסום כתבי עת ספרותיים כבמה לאותם סופרים; (ד) הוצאת ספרים אחת לפחות העומדת לרשותם של הסופרים; (ה) הכרת הסביבה החוץ-ספרותית בסופרים וקריאת יצירתם; (ו) קיומו של איגוד מקצועי הדואג להבטחת קיומם החומרי של החברים ולמעמדם בחברה.

בספרות היהודית נוצרו והתפרקו מרכזים כפועל יוצא ממצב כלכלי נתון ו/או מהגירתם של סופרים בעלי שם הנוטלים את הילתם ממקום אחד ומעבירים אותה למקום אחר, שבו הם משתלבים בתשתית קיימת ותורמים לפיתוחה. מסוף המאה התשע עשרה ניכר בספרות היהודית המודרנית בכלל ובספרות יידיש בפרט תהליך ברור של העתקת המרכז מערים כאודסה ווילנה אל ורשה (ובכלל הנוגע לספרות יידיש גם לניו יורק). כתוצאה מהגירה פנימית גוברת, שכללה גם סופרים ואנשי רוח (ביניהם גם מפורסמים וגם צעירים), נעשתה ורשה למרכז הגדול ביותר של ספרות דוברי יידיש באירופה ולבעלת 'קהל הקוראים הפוטנציאלי הגדול ביותר של ספרות יידיש בנקודה גיאוגרפית נתונה'.⁵ כפי שאראה להלן נעשתה ורשה בתוך שנים לא רבות גם למרכז הדפוס העברי במזרח אירופה ולמקור ההפצה הראשי של ספרים וכתבי עת לרחבי הפזורה היהודית. ב-1889 הובילה וילנה בתחום הפצת הספרים ביידיש;⁶ ב-1911/2 תפסה ורשה את מקומה עם 241 ספרים (מתוך 407 שיצאו לאור באותה שנה), ואילו וילנה נדחקה למקום השני עם 59 ספרים בלבד.⁷ כך גם בתחום הפרסומים הפריודיים: עד לשנת 1916 הופיעו באודסה 75 כתבי עת ביידיש, בפטבורג 85, בוילנה 130, ואילו בוורשה – 330.⁸

השינויים הגאוגרפיים שהתחוללו בעקבות מלחמת העולם הראשונה הביאו להאצת התהליך הנזכר ולקצו של מרכז היצירה היהודית על אדמת רוסיה. בין המזרח למערב הלכו והתרופפו הקשרים. בתוך שנים ספורות כמעט ולא נותר כל קשר ושיתוף פעולה בין הצדדים ומעבר התאפשר לכיוון אחד בלבד. זעזוע זה שימש זרז בהעברת מרכז הספרות העברית החדשה לארץ ישראל, והותיר את פולין ובירתה

1983; ספייסהנדלר 1983; שקד תשמ"ד; אסקרפיט 1986; Boris M. Eixenbaum, 'Literary Environment', Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), *Readings in Russian Poetics*, Cambridge, Mass. and London 1971, 56-65

4 שקד תשמ"ד, 139-140; וראה גם הנ"ל 1983.

5 שמרוק תשמ"ח, 294; וראה בעניין זה גם מירון תשמ"ח, 331-381.

6 על פי רשימת הספרים ביידישע פֿאָלקסביבליאָטעהק (1889), 135-139.

7 על פי משה שאָליט, 'אַ רשימה פֿון אַלע יידישע ווערק וואָס זענען געווען געדרוקט אין רוסלאַנד אין יאָר 1912', דער פנקס, ווילנע תרע"ג, 278-300.

8 שמרוק תש"ם, 591.

כספחים בעלי חשיבות הולכת ופוחתת. מבחינתה של ספרות יידיש היה המצב מורכב הרבה יותר. המרכז הסובייטי החדש נהנה מעידוד ותמיכה מטעם השלטונות (אמנם בתמורה ליצירה ברוח המהפכה והמפלגה), ואילו בארצות הברית נמצאו היהודים 'שבעים' מדיי', חופשיים "מדיי" וכשיהודים חיים טוב אין הם רוצים בחיים תרבותיים משל עצמם' – כניסוחו הקולע של שמואל ניגר.⁹

בפולין היה המצב סבוך עוד יותר. למרות החופש היחסי שממנו נהנו יהודי פולין העצמאית נדרשה מהם מידה רבה של ערנות ועשייה כדי לשמור על זכויותיהם כמיעוט לאומי הן במישור הפוליטי הן במישור הכלכלי הנגזר ממנו. מבחינה פוליטית נחלקה יהדות פולין בין מספר רב של תנועות ומפלגות בכל גוני הקשת האידאולוגית. המפלגות הסוציאליסטיות (ובראשן הבונד ופועלי ציון שמאל) ראו בפולין את הטריטוריה האחת והיחידה לקיומו העתידי של העם היהודי, בסוציאליסטים הפולנים את בני בריתם, ובתרבות יידיש המודרנית את ההווה הלאומית היהודית החדשה; המפלגות הציוניות – כל אחת על פי דרכה – שקדו על הכשרה פיזית ורוחנית לקראת התגשמות החלום הציוני. ואילו אגודת ישראל לא חדלה מלהזהיר מפני הסכנה הקיומית הנשקפת לעם היהודי ולרוח ישראל סבא מכל אחת מהתנועות הללו. מאפיין אחד משותף לכל המפלגות היה הכשרתו בשקדנות של דור המשך צעיר, שלמענו טיפחו תנועות ילדים ונוער ומערכות חינוך עצמאיות. מנהיגי המפלגות, חדורי ביטחון בצדקת דרכם, נאבקו על קיומן ומימושן של זכויות היהודים כמיעוט, אך דרכי הפעולה שנקטו היו שונות ועוררו לעתים קרובות מחלוקות עמוקות בציבור. ההנהגה הפוליטית של יהודי פולין לא מצאה דרך לגשר על התהומות שנפערו בין מרכיביה השונים, אף לא להציע יעדים לאומיים בני השגה, בבחינת פיצוי כלשהו על המצוקה הקיומית הגוברת.¹⁰

בחיים התרבותיים (הקשורים קשר אמיץ בחיים הפוליטיים) רשמה יהדות פולין הישג מרשים במפעלה החינוכי בידיש, בעברית ובשתי השפות יחד. אך התחרות הקשה והבלתי הוגנת שבה עמד מפעל זה עם מערכת החינוך הממלכתית הפולנית, שקלטה יותר ויותר ילדים יהודים, כרסמה במעמדו והעיבה לא במעט על הישגיו. ספרות יידיש (וכמוה התאטרון) נקלעה למשבר מתמשך, וערכם של הסופרים בעיני עצמם הלך ופחת. אף על פי כן המשיכו סופרי פולין לכתוב, ומדפיסיה להדפיס. בניגוד בולט לחיים הספרותיים בארצות הברית, וחרף הנטייה להתבוללות לשונית מוגברת בקרב כל שכבות הציבור היהודי בפולין, גדל שם דור צעיר של סופרים שראה עצמו ממשיך את היצירה הספרותית המודרנית בידיש שעיצבו בני הדורות הקודמים.

אם הייתה ורשה מרכזו העיתונות והחיים הספרותיים היהודיים בפולין, ואפשר שבפזורה היהודית כולה, הרי שלכו של המרכז היה איגוד הסופרים והעיתונאים היהודים ברחוב טלומצקה (Tomackie) 13. לא בכדי זכה איגוד זה לשורה ארוכה

9 ש' ניגר, 'נייע טענדענען אין דער יידישער ליטעראַטור', אויפן שינדוועג 2 (1939), 175.
 10 על הפיצול הפוליטי והמבוי הסתום שאליו הגיעה ההנהגה היהודית בפולין ראה מלצר תשמ"ב, 292–294, 299–303, 352–360; מנדלסון 1989.

פרק תשיעי

ורשה – מוסקווה – ניו יורק: למי הבכורה?

השינויים המדיניים והחברתיים במרכזה ובמזרחה של אירופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה זעזעו את כל מערכות החיים של הפזורה היהודית שם. עתה נעשתה תפיסתו ההיסטוריוגרפית של שמעון דובנוב בדבר הגמוניה של מרכזים מתחלפים¹ למציאות אקטואלית, ועל אחת כמה וכמה בתחום החיים הספרותיים. סופרים רבים נמצאו בין השנים 1917–1921 בשלבים שונים של נדודים ברחבי מזרח אירופה, מחפשים לעצמם מקום מפלט מאימי המלחמה וספיחיה. לעתים חברו מספר סופרים שנקלעו למקום זה או אחר והוציאו פרסום ספרותי משותף, ולאחר זמן קצר נפרדו והמשיכו איש איש לדרכו.

לכאורה ניתן היה לצפות כי הקוניוקטורה שנוצרה תביא לקשירת קשרים חדשים והדוקים בין מרכזי יצירה שונים, ושספרות יידיש, באירופה לפחות, תיעשה לנכס רוחני משותף ללא גבולות ונטול שיקולים פוליטיים ואינטרסים אישיים. אולם לא כך היו פני הדברים. כבר ב־1919 הצר דוד ברגלסון על התעלמותם הצורמת של עמיתיו, הקרובים והרחוקים, מן המאסף הקייבי אייגנס (1919), התעלמות הנובעת לדעתו מן הניתוק הקיים בין מרכזי היצירה השונים ביידיש, אפילו בתוך מזרח אירופה.² ואמנם במציאות של סוף העשור השני של המאה ותחילתו של העשור השלישי סופרי יידיש הבולטים בעולם עטו על עצמם כסות של 'לוקל פטריוטיות', ובמקום בניית גשרים ומציאת מכנה משותף בין המרכזים השונים נוצרו שלושה מרכזים עוינים זה את זה במידה רבה כשהממד הספרותי בהתנצחות ביניהם הולך ותופס מקום יותר ויותר שולי.

כנאמן ללא סייג של המרכז הספרותי המיוחס בוורשה תבע רביץ' ברבים את הבכורה לפולין, שאליה הגיע זה לא כבר ובה היה, בשלב זה לפחות, אחד מקוראי התיגר הקולניים על הממסד הספרותי הוותיק. מניצניה של ספרות יידיש הסובייטית הוא התעלם, ולגבי זו שבאמריקה גרס כי כבר הגיעה לשיאה. על כן נותרה פולין

1 ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, א, תל אביב תשי"ח, 6–7.

2 דוד בערגלסון, 'דיכטונג און געזעלשאַפֿטלעכקייט', ביכער־וועלט 4–5 (1919), 10. ההתייחסות כאן היא להעתקת המאמר אצל ח' שמרוק, מכוא לספרות יידיש בבית המועצות, ירושלים תשי"ח, 6.

המרכז 'החשוב ביותר להתפתחותה של ספרותנו'.³ הוא תקף בחריפות את הסופרים שבחרו להתיישב בברלין, ותיאר אותם כ'עריקים', אשר רואים 'כיצד סוחרים אנו כאן את עגלת תרבותנו ומדרבנים אותנו לעתים מרחוק בהצלפת שוט גאה: וויז!⁴ כעבור זמן כתב רביץ' לאברהם לייסין, כי ורשה ריקה מסופרים: 'לכולם נדמה כי ברלין קרובה יותר לרודלר'.⁵ מושבת סופרים מנקרת עיניים זו זכתה גם לקיתון של רותחים מעטו של מרקיש: 'כשתרבות יידיש גוועט לאור היום ברחובות שוממים וערים חרבות וכשכותלו האחרון של בית המקדש עולה בלהבות – או אז מה מעשיהם של הכוהנים הגדולים? – נוסעים. [...] וברלין הופכת להיות ירושלים!⁶ גם הוא ראה בסופרים ההם עריקים הממתינים להצעות כספיות מפתות מארצות הברית ובינתיים יוצאים ידי חובת ישיבה בגלות.

בארצות הברית תפסה באותם ימים קבוצת ה'אינוויזיסטן' תפקיד מוביל בסביבה הספרותית. היא לא הקדישה תשומת לב רבה לקשירת קשרים עם קבוצות ספרותיות במרכזים אחרים, אך גילתה עניין בנעשה בתחומה של ספרות יידיש בברית המועצות.⁷ לאחר הופעת הווארשעווער אַלמאַנאַך כתב ש' ניגר באכזבה גלויה, כי ספרות יידיש חסרה עתה כל מרכז, וכי לאור הפרסום הנדון, שבו ראה כישלון חרוץ, איבדה פולין את הזכות להתהדר בתואר זה.⁸ בסוף 1923 ניסה רביץ' להוציא קובץ ספרותי גדול בשיתוף עם סופרי יידיש בארצות הברית. הקובץ אמור היה להיקרא דרייצן, כמספר המוזמנים להשתתף בו. ההתלהבות והאופטימיות שנלוו לרעיון בשלבי הראשונים, כולל קביעת חברי מערכת לחלק האירופי ולחלק האמריקאי, לא הועילו, והניסיון נכשל.⁹

3 מ' ראָוויטש, 'וויז איז דער צענטער', ביכער־וועלט 1 (1922), 28. זלוולו של רביץ' בארצות הברית נבע, לפחות במידה מסוימת, מאיגרות ששיגר אליו ה' ליוויק ומהן משתמע כי לספרות יידיש ויוצריה אין כבר עתיד שם (ארכיון רביץ', איגרות מהתאריכים 20.5.1921 ו־25.1.1922). עם זאת, לאחר שקרא, כנראה, את מאמרו של רביץ' טען ליוויק כי 'המרכז הוא בכל מקום' (שם, [ראשית אפריל 1922]).

4 מ' ראָוויטש, 'דעזערטערן פֿון דעם ייִדישן אמת', די וואָג 2 (1922), 41. על הסופרים שהתיישבו בברלין ראה Artur Tito Alt, 'A Survey of Literary Contributions to the Post World War I Yiddish Journals of Berlin', *Yiddish* 17, no. 1 (1987), 42–52.

5 ארכיון יוֹוָא, אוסף ניגר, איגרת מ־18.4.1923. בהקשר זה כדאי גם להזכיר איגרת מא"צ גרינברג לרביץ' מברלין, שבה הוא מבטל מכול וכול את שאלת המרכז ומקווה להביא את מרקיש לברלין: 'המרחב הגרמני קרוב אל הלב, אין [לין] כל רצון להריח את האוויר ברחוב נלווקי' (15.2.1923), ארכיון רביץ').

6 פ' מאָרקיש, 'ביזנעס: מאַסקווע–בערלין', כאַליאַסטערע, וואַרשע 1922, 62–64. מעניין לציין בהקשר זה כי גם הסופרים העבריים בוורשה ביקרו בחריפות את התיישבותם של כמה מחבריהם בברלין; וראה דברים בעניין זה בקולות ג (תרפ"ג), 3–4.

7 גרוסן פֿון רוסלאַנד, אין זיך 3 (1922), 94–95.

8 ש' ניגער, 'אַן אַ צענטער', די צוקונפֿט 26 (1924), 325–329.

9 איגרת מרביץ' לליוויק מ־7.11.1923, ארכיון יוֹוָא, אוסף ליוויק.